

ד"ר מיכאל פוזן

חיי הנישואין וחיי המשפחה באספקלרית הקבלה

נפתח את דיוננו בכמה מושגי יסוד מן הקבלה הטרומ-לוריאנית, זו שמלפני האר"י הקדוש, שכן בלא זה אין להבין את ספרי המקובלים.

(א) ה' כשהוא לעצמו בכלל אינו ידוע, הוא אינו אובייקט לחקירה ולמחשבה, הוא נסתר לגמרי. וכאן אין הבדל בין המקובלים ובין, דרך משל, הרמב"ם. כלומר, ה' כשלעצמו, מהותו נעלמת לגמרי. מן המאה הי"ג ואילך משתמשים בדרך כלל בביטוי "אין סוף" כלפי מהותו של ה'.

(ב) אנו יכולים לדבר על מידותיו של ה' ועל פעולותיו ולהשיג בהן משהו. המידות הללו, או כמו שהן נקראות לאחר מכן בספרות המאוחרת יותר במקצת: "ספירות", ניתנות להבנה. אולם עלינו להדגיש מיד, שהשכם והערב אמרו המקובלים כי אין להפריד חס ושלוש בין מידותיו של ה' ובין מהותו. אולי בשבילנו, בשביל האדם, הם כביכול שני תחומים, אבל מצד ה' הכל הוא אחד. הם משתמשים תמיד בביטוי "כביכול". רק לדידנו נראה יותר צד זה או צד זה. זהו יסוד מודגש של מחשבתם: שכן כל ההתקפות על המקובלים מראשית הופעתם נתמקדה בנושא זה. ר' מאיר מנרבון אומר, כי המקובלים המתפללים למידה זו או למידה אחרת, הם אפיקורסים. נגד ההתקפות האלה מדגישים המקובלים השכם והערב: אין אנו אומרים שקיימת, כביכול, מידה כלשהי בנפרד, אלא אנו רואים התגלויות של ה'. על מהותו של ה', על "אין סוף", אין אנו יודעים כלום. על מידותיו, על עשר הספירות — עליהן אנו יכולים גם לדבר וגם לחשוב.

(ג) כל מה שלמעלה יש למטה, או כל מה שיש למטה יש למעלה. המידות האלה, או הספירות, מסומלות בעולם הנברא על-ידי ה'.

(ד) בן אדם בכלל, ועם ישראל בפרט, משפיע במעשיו על המידות של ה', על העולמות העליונים. הכל ראו בוודאי, בתוך סידורים

ד"ר מ' פוזן

ובתוך ציורים את עשר הספירות הללו הנקראות מתקופת הרמב"ן ואילך: כתר, חכמה, בינה, חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות. לשמות האלה משמעות מיוחדת.

הספירות האלה הן כביכול התגלות של הקב"ה, יציאה מעצמו להוץ ממנו, לפני הבריאה התחתונה. זאת אומרת: כתר, חכמה, בינה — הן שלוש הספירות "העליונות", שאין אנו יכולים כמעט להכיר או אפילו לדבר עליהן. אחריהן באות שבע התחתונות — עד הספירה התחתונה שנקראת "מלכות" או "שכינה". (בעוד שההתגלויות שמן השכינה ולמטה, כלומר מן המלכות ולמטה, מופנות אחר כך כלפי העולם התחתון). שמות אלה מסומלים בשם היידי. ולכן אלה יחד מהוות את השם. הכתר נרמז בקוצו של יו"ד; החכמה — ביו"ד הראשונה; בינה — בה"א הראשונה; וי"ן של יי-ה"ה מסמלת את שש הספירות, מחסד עד יסוד; וה"א אחרונה זו השכינה, המלכות. כלומר כל השם יחד יי-ה"ה כולל בתוכו כל עשר המידות האלה.

לפי התפיסה הקבלית נברא העולם התחתון דהיינו השמים, השמש, הירח, הארץ, האדם, החיות וכל המצוי, לפי מתכונת המידות של ה'. לדוגמא: בתוך העולם האלוהי מצוי זרם אור הזרם מן הספירות העליונות — שהן קשורות לאין סוף, אשר נרמז בקוצו של יו"ד — עד למטה. האור הזה עובר דרך כל הספירות מ"בינה" בעיקר, שהיא נקראת גם בשם "האם העליונה", מכיוון שכל הספירות יוצאות ממנה, עד השכינה, שהיא המקבלת את כל אורה מן הספירות הראשונות. מהו הסמל לכך בעולם הזה, התחתון? — השמש שולחת אור, הירח מקבל אור. לכן מסמל הירח את הספירה התחתונה, ספירת מלכות. לפיכך נקראת "מלכות" גם בשם "לבנה" שאין לה אור משלה, אלא היא מקבלת את אורה מן הספירות העליונות. סמל נוסף מצוי ביחסים שבין זכר ונקבה: הזכר נותן, הנקבה מקבלת. כך מסמלים זכר ונקבה את הספירות תפארת ומלכות. פעמים הרבה נקראת תפארת "קודשא בריך הוא", וכנגד זה השכינה, הנקראת "מלכות" כמו שאמרתי, או "כנסת ישראל", כיוון שכונסת בתוכה את הכל, נקראת כמו כן "כלה" או "בת". יש אולי שלושים כינויים לשכינה בלבד, שהספרים הראשונים מסבירים אותם.

אעיר עוד דבר: לא בעולם הסטאטי בלבד רמוזות הספירות האלה, אלא גם בהיסטוריה של העולם, ובעיקר בהיסטוריה של ישראל.

חיי הנישואין וחיי המשפחה באספקלריית הקבלה

דרך משל האושפיזין. רבים נוהגים עתה לומר בסוכה: "אזמן לסעודתי אושפיזין עילאי אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן, יוסף ודוד". אגב: יוסף ודוד נוספו יותר מאוחר. כמובן, אין מתכוונים כאן כלל לאברהם, יצחק ויעקב. אברהם יצחק ויעקב האמיתיים אינם חיים, הם מתו. כאן מתכוונים למידות או לספירות, או להתגלויות של ה', המסומלות באברהם, יצחק ויעקב. חסד מסומל באברהם — "תתן אמת ליעקב חסד לאברהם". אברהם זה חסד, יצחק — גבורה, יעקב — תפארת או אמת, משה ואהרן — נצח והוד, יסוד מסומל ביוסף הנקרא גם צדיק, "צדיק יסוד עולם"; ודוד — מלכות.

עוד מעט אומר כמה דברים שהזכיר מר קריב בשם חז"ל, ברם המקובלים משווים להם משמעות אחרת לגמרי, או נוספת. הכל מכירים את המדרש, שאדם הראשון היה צריך לחיות אלף שנה. הוא נתן מחייו שבעים שנה לדוד. מסבירים המקובלים: אדם, כמו שמופיע בקבלה, או אדם קדמון, זה דיוקנו, "כביכול" כמובן, של ה' בכללו. ואדם שנתן לדוד — פירוש הדבר שכל הספירות יחד נתנו את אורן למלכות. דוד מקבל את אורו, כלומר השכינה מקבלת את אורה מלמעלה. ואם השכינה מקבלת את אורה מלמעלה, היא זורעת אחר כך את האור הזה בעולם. אם היא אינה מקבלת את אורה, היא אינה מברכת את העולם כולו.

וכאן באה הנקודה הרביעית שהזכרתי: כל מעשי האדם, בפרט של ישראל, משפיעים על העולמות העליונים. כל מצווה ומצווה שישראל עושה משלימה ומוסיפה למערכת האלוהות להיות בהארמוניה. ואם, חס ושלום, ההיפך — כי אז כל חטא גורם לכך, שהשכינה אינה מקבלת את אורה, או כמו שאומרים המקובלים, גורם ל"גלות השכינה". הביטוי "גלות השכינה" מוסבר על ידי המקובלים כהפרדה של הספירה התחתונה מן הספירות העליונות. החטא הגדול ביותר של האדם הוא להפריד בין הדבקים. אותם שמכירים את הסידור של המקובלים יודעים את הביטוי הנפוץ "לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה, ליחד יו"ד ה"א בו"ו ה"א". אם למשל: אנו נוטלים את ארבעה המינים, בהם מסומלות גם הספירות העליונות, הרי על ידי שאני מאחד אותם, אני רוצה להביא לידי שלימות והארמוניה בעולמות העליונים; בעצם אנו מביאים לידי הארמוניה קוסמית. בעל "מגן אברהם" מביא, שפעם מישהו חלם בלילה, שראה את ה"א שלא היתה קשורה ליו"ד —

ד"ר מ' פוזן

ה"א—ו"ו. בבוקר נזכר שהוא לא נטל את האתרוג יחד עם ארבעה המינים, שכן צריך להביא אותם יחד, לפי שהה"א, זוהי השכינה, מסומלת דווקא באתרוג.

גוף האדם מסמל את העולמות העליונים. הימין הוא החסד והשמאל הוא הגבורה — הנקרא הרבה פעמים "דין". אנו שואפים להגביר את החסד על הדין. לכן משליטים את הימין על השמאל. המנהג של החסידים, דרך משל, לכפתר את הצד הימני על השמאלי בא מזה, שרוצים להגביר את החסד על הדין. ואין סוף למנהגים שאנו נוהגים יום יום, שהקבלה זורעת בהם משמעות חדשה.

אמרתי זאת, כמובן, בקיצור נמרץ, כדי להבין את הנושא העומד לפנינו באשר לחיי נישואין. מכאן נוכל להבין כי יש קשר בין חיי הנישואין של האדם לעולמות העליונים. ואני רוצה לדבר על נקודות אלה: על חיי הנישואין; על איסור עריות; על ייבום ועל כיבוד אב ואם.

באשר לחיי הנישואין כאן זה מעשי מאד וחשוב מאד. ידועה "איגרת הקודש" המיוחסת לרמב"ן. היא אינה של הרמב"ן אלא כנראה של רבי יוסף מג'יקטיליה, בן דורו, הצעיר יותר ההולך בשיטתם של ר' עזרא ור' עזריאל, שהם היו בעצם המורים של הרמב"ן. וכאן יש גישה מעניינת מאד. ב"איגרת הקודש" באופן מיוחד, ואחר כך ב"זוהר" מודגשת החשיבות של החיים המיניים. כנגד זה ברמב"ם מודגש כי החיים שבין איש לאשה הם הכרחיים, אבל כשלעצמם אינם דבר שערכו גדול. לפעמים מופיע אפילו הביטוי, שזה בעצם צד מאוס וכד' אבל הכרחי. והרמב"ם, המדגיש באופן מיוחד את המצווה פרו ורבו, וגם אולי את הצד ההיגייני של הדבר, אומר כי זה הכרחי מטעמים ביולוגיים. אבל אין לשוות ערך מיטאפיסי גדול דווקא לייחוד של הזיווג.

שונה הדבר אצל המקובלים. האקט של הקשר בין איש לאשה אינו אלא סמל לזיווג העליון בין תפארת לשכינה. כלומר, שההא' המוניה שבין איש לאשה היא מעין, כביכול, אספקלריה של ההא' המוניה הפנימית של האלוהות. ואם ההארמוניה הזאת קיימת גם למטה, ואם הייחוד הזה בין איש לאשה מתקיים בקדושה (כמובן שצריך להיות בקדושה ולא בטומאה) — זה מביא לידי הארמוניה עלילאית. ולכן גם יש קשר בין הזמנים ובין החיבור הנכון, ובין הכוונות של בן אדם ובין מה שלמעלה. למשל, מביא ה"זוהר",

חיי הנישואין וחיי המשפחה באספקלריית הקבלה

שבראש השנה אין להתקשר, לא להזדווג. אותו יום יש דין בעולם, והשכינה אינה מקבלת את אורה. דינים שונים מוסברים על ידי הקשר בין הספירות העליונות לשכינה. בכלל, כבר הזכרתי כי השכינה מסמלת את הצד הנקבי, כביכול, בקב"ה. אומרים המ" קובלים: לא שזה בא מן האדם, להיפך: האדם, או השמש והירח וכל זה, מסמנים את מה שנמצא למעלה.

מובן שהזיווג צריך להיות בקדושה. גם ב"איגרת הקודש" וגם ב"זוהר" נמצא, כי זיווג הבא רק לשם תאוה ורק לשם הרגשות הבהמיים ולא בדרגת אדם, הריהו דבר גרוע מאד. ולכן נמצא מיד אחרי "יפת תואר" הדין של "וכי תהיין לאיש שתי נשים" ואחר כך "בן סורר ומורה". וכאן זה מעניין מאד. הז"ל דורשים, כי מי שלוקח יפת תואר, כלומר הוא עושה זאת רק מפני שהוא רואה אשה יפה, והוא אינו יודע שום דבר עליה, ורק מפני שיצרו תוקפו הוא לוקח אותה, סופו לשנוא אותה, מכיוון שכתוב: "כי תהיין לאיש שתי נשים האחת אהובה והאחת שנואה" — ובסוף יצא ממנו "בן סורר ומורה". בעל "איגרת הקודש" דורש אחרת את העניין: מדוע? — מכיוון שאם אין המחשבה קשורה בייחוד אז התוצאה תהיה בסופו של דבר, חס ושלום, שינאה, ובסוף בן סורר ומורה. ודברי חז"ל ששמענו: זכו — שכינה ביניהם, ואיש ואשה, איש — יו"ד אשה — ה"א, זכו, מתחברים היו"ד והה"א יחד בשם יו"ד ה"א, ואם אתה מוציא את השם אז נשאר אש — הרעיון הזה מקבל אצל המקובלים מימד חדש.

כאן נמצא באופן מיוחד ב"זוהר" דבר מעניין מאד בקשר לזיווג, שה' מזווג את בני האדם. כבר שמענו את המדרש: "ארבעים יום לפני יצירת הוולד יוצאת בת קול ואומרת 'בת פלוני לפלוני'". ומצד שני יש בגמרא הסבר, שזיווג ראשון נעשה מן השמים, ובזיווג שני מקבל באמת בן אדם את מי שראויה לו, והיא את מי שראוי לה. אבל ב"זוהר" זה אחרת. יש כאן קשר גם לנשמה. לפי ה"זוהר" ולפי הרבה מקובלים יוצא על הנשמות ניצוץ של ה', הן יוצאות מן הספירה בינה, והאור האלוהי כביכול עובר מיסוד "צדיק יסוד עולם" לעולם, לעולם, מן הספירה התשיעית — יסוד, יוצאות הנשמות לעולם. הנשמות עצמן הן עכשיו לפי ה"זוהר" דר פרצופיות. כלומר הן עצמן זכר ונקבה. והן נכנסות אחר כך לבני אדם. וכאן, מי שזוכה מוצא את בן זוגו בנשמה ועיתים לא. אביא קטע מן ה"זוהר", אני מביא אותו בתרגום של תשבי, זה

ד"ר מ' פוזן

ב"זוהר בראשית" פ"ה ע"ב: "בוא וראה: כל נשמות העולם, שהן פרי מעשיו של הקב"ה, כולן אחד אחד בסוד אחד (כלומר: בסוד הזיווג העליון: תפארת ומלכות). וכשהן יורדות לעולם כולן מתפרדות, צורות זכר ונקבה. ואותם זכר ונקבה מחוברים יחד. כשהנשמות יוצאות זכר ונקבה, כאחד יוצאות. אחר כך כיוון שיהדות — מתפרדות הן". בהמשך כתוב — אני מדלג קצת: "והקב"ה מזווגן אחר כך. ולא ניתן הזיווג לאחר, אלא לקב"ה בלבד, שהוא יודע זיווגם לחברם כיאות. אשרי אדם שזוכה במעשיו, והולך בדרך האמת, כדי שתתחבר נפש בנפש, כמו שהיו מעיקרן. שהרי אם זוכה במעשיו זהו אדם השלם וכיאות. (כלומר, הוא חיבור לשלימותו הקודמת). ומשום כך כתוב (זה בעצם דרש לפסוק בשיר השירים) 'פריו מתוק לחכי', שהוא מברך בתיקון. שיתברך העולם ממנו, משום שהכל תלוי במעשי האדם: אם זכה או לא זכה".

כלומר, "פריו מתוק לחכי" דורש ה"זוהר", שהזיווג הנכון של הנשמות משפיע על הזיווג בעולמות העליונים. או אם אולי נגיד זאת בצורה קצת מודרנית: האדם במעשיו מביא לכלל הארמוניה קוסמית. כמובן, כאן יש בעיה קשה מאד, ולא כאן המקום לדבר בה, שאם בן אדם אינו זוכה, ואז הוא אינו ראוי לזכות באשה, בנשמה הנקבית, וזו מקבלת בן אדם אחר; הוא זוכה שעה שהוא חוזר בתשובה. אבל אם הוא חוזר בתשובה אז יכול להיות שהאדם הראשון שלקח אותה ימות או שבכלל לא ייוולד, ולא ייקחנה ואז הוא יקח אותה. אבל זה הדבר היותר קשה בשביל ה', שאינו רוצה לדחות נפש מפני נפש. דרך אגב, כך מסביר ה"זוהר" את פרשת דוד ובת שבע; שבעצם נשמת בת שבע כבר היתה ראויה משמים לנשמת דוד. ועניין אוריה. בא רק כעין שלב ביניים.

כמו שאמרתי כאן, הייחוד והזיווג של בני אדם משפיעים על העולמות העליונים. הכל נכון, אם בן אדם חי בטהרה, אם בן אדם באמת מזדווג כמו שה' רוצה. מעניין, שכאן אומר ה"זוהר" ומדגיש באופן מיוחד כיצד צריך אדם לכבד דווקא את האשה, לאהוב אותה, מכיוון שבה הרי מסומלת השכינה. הוא צריך להגיד ולדבר כמו אדם הראשון, כעין שיר אהבה. זאת בהסתמך על פשט מעניין מאד בפסוק בראשית: אחרי יצירת האשה, כתוב: "וירבן ה' (אלהים) את הצלע, אשר לקח מן האדם, לאשה ויבאה אל האדם. ויאמר האדם: זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי,

חיי הנישואין וחיי המשפחה באספקלריית הקבלה

לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת. על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו והיו לבשר אחד". אומר ה"זוהר": זה היה כעין שיר אהבה, ששר אדם הראשון לאשתו. הוא אמר לה: "זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי" — זאת האשה. וכך צריך האדם לנהוג כלפי אשתו, ולומר לה דיבורים של אהבה. אם אבל חס ושלום אין האדם עושה כך, הוא עובר על איסור עריות, הוא הורס את העולם העליון. מדוע? — כאן כמה הסברים לפי השיטה הזאת. איסורי ערווה, הרי הם כשאר איסורי תערובת שבתורה: כשם שיש איסור כלאיים או איסור בשר וחלב — יש גם איסורי עריות. על אלה מסבירים המקובלים שהם כעין תערוך בת נפסדת, מכיוון שהתערובת הזאת משפיעה על העולמות העליונים. מי שזורע כלאיים הוא בעצם הורס את מיבנה הספירות, מכיוון שבהן יש סדר אחר. הוא מכחיש את מעשה בראשית. גם הרמב"ן מביא זאת בפירושו לתורה. העריות — הקירבה של איש, אב, אם, בן, בת, אח, אחות — גם אלה הולא מסומלות בספירות העליונות, והן צריכות להיות במקומן. ואם אדם מתחבר עם אשה האסורה לו באיסור עריות — הוא מכחיש את העולמות העליונים, "מקצץ בנטיעות". ואין מלה אולי יותר חמורה ב"זוהר" על איזה חטא שהוא, מאשר על כל העבירות האלה הקשורות בעניינים מיניים, שהם אינם לפי דרך התורה.

מלים אחדות על ייבום. "כי ישבו אחים יחדו, ומת אחד מהם, ובן אין לו — לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זה, יבמה יבא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה. והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת, ולא ימחה שמו מישראל". בפסוק קיימת שאלה דקדוקית: תחת "והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת" היה צריך להיות: "יקום על שם אחי אביו המת". ואכן, מזה דורשים חז"ל דרשה מפורסמת: "הבכור (אשר תלד) — יקום" — דהיינו, הבכור קודם בייבום ליתר האחים, ואשר תלד שבסוגריים יובן: אם היא ראויה ללדת.

על זה אומר הרמב"ן דבר מעניין מאד: "ועל דרך האמת זאת היא הבטחה, והריהו כפשוטו". בכוונה הוא סותם את דבריו. דבריו מובנים לפי פירושו על פרשת "וישב". שם אומר הרמב"ן: מדוע כתוב "וידע אונן כי לא לו יהיה הזרע"? מה זאת אומרת "וידע"? — אלא זה היה — כך אומר הרמב"ן — סוד גדול בידי הקדמורנים, שמי שלקח את היבמה הוא עושה מעשה טוב מאד למשפחה.

ד"ר מ' פזן

והוא לא רצה לעשות את הטוב, מכיוון שהיה אדם רע, לכן ה' המית אותו, מהו הטוב? — הרמב"ן חושב כאן על גלגול נשמות. הוא מזכיר זאת בכמה מקומות בצורה מאד נסתרת, שהנשמה של הנפטר תיוולד עוד פעם בילד הזה. הוא מתכוון איפוא לומר כך: "ועל דרך האמת זאת היא הבטחה". ולכן הוא כפשוטו, כלומר הפסוק "יקום על שם אחיו המת" הוא כפשוטו. זאת הוא ביקש להגיד כאן. ייבום הוא כעין מעשה חסד שה' עושה לנפטר.

מכאן גם כל הדברים הקשורים באיסורי עריות ובזרע הנולד מהם. וכאן דבר למודרניים, שכל הזמן טוענים כי צריך לבטל דינים כמו ממזרות. כל המקובלים אומרים כמובן, כי מי שהורס את מגוון המינים, כמו שה' קבע אותם, הורס איזשהו דבר בעולמות העליונים. הממזר שנולד אינו ילד "בלתי חוקי", אלא ילד שנולד מחייבי כרת. זהו כעין פרי שה' לא רצה בקיומו. והדין שמונעים ממנו להתחתן איננו נתפס כעונש לו. חז"ל בוכים מאד על הדבר הזה, ואומרים: "מעוות לא יוכל לתקון", זהו בן אדם שבא על ערוה ומוליד ממנה ממזר. אולם לכל העריות יש משמעות קוסמית, ולכן בן אדם אינו יכול להתגבר עליהן אלא רק במסגרת ההלכה.

ולבסוף, משהו על כיבוד אב ואם. כיבוד אב ואם אף הוא מוסבר בכמה מובנים. זה נמצא גם אצל חז"ל: שלושה שותפים הם בילד: אב ואם וה'. אבל אצל המקובלים זה כמובן עוד יותר. אם הוא מכבד את אביו ואמו, הוא מכבד גם כן את ה' — את המידות העליונות. אני רוצה לקרוא כאן קטע, אני קורא אותו במקור, "זוהר" שמות דף צ': "כבד את אביך ואת אמך. ר' חזקיה אמר: כבד את אביך — דא קודשא בריך הוא (כלומר, זה תפארת) ואת אמך — דא כנסת ישראל (זה השכינה, או מלכות). דהא תנן: אמר ר' שמעון: כתיב, בניס אתם לה' אלהיכם. ההוא אתר דאיקרי בניס (כמובן כאן הספירות). ובגין כך סתימא דמלה כבד את אביך ואת אמך, לאכללא כולא דלעילא ותתא. (כלומר: זה כולל מקודם חכמה ובינה יחד — זה 'לעילא', ו'לתתא' — זה תפארת ושכינה, ובעולם התחתון — אב ואם). ר' יצחק אמר: לאכללא בי רביה (יש לכלול כאן גם את כבוד רבו) דהוא אעיל ליה לעלמא דאתי (מכיוון שהוא מביא אותו לעולם הבא). אמר ר' יהודה: בכללא דקודשא בריך הוא הוי (זה לא צריך להגיד, מפיון שזה היה רבו, שלומד ממנו תורה, נרמז גם הוא בספירת תפארת)."

חיי הנישואין וחיי המשפחה באספקלרית הקבלה

כאן אנו רואים גם את עניין כיבוד אב ואם. לכל המצוות שיש להן הסבר ראציונאלי, יש תמיד גם הסבר קוסמי מיטאפיסי. הן בענייני עשה, הן בענייני לא תעשה. הן במצוות שאנו עושים כמו שאנו יכולים לבנות על ידן כביכול, את העולמות העליונים, והן חס ושלום, בעבירות. וכל הפעילות של עם ישראל בעולם מיועדת להביא להארמוניה סופית, לבטל את גלות השכינה, כלומר להביא את הגאולה. עלידי מעשים כתיקנם שבני אדם עושים אנו מקרבים את הגאולה.